

SON SADRAZAMLARDAN HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN HAYATI VE FAALİYETLERİ (1855-1923)

Abdullah ÖZDAĞ*

Özet

Bu makalede, ilk olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatı hakkında bilgi verilecektir. İstanbul'da tanınmasına kadarki sürede yaptığı görevlerine ve 1896'da birinci derece mecidî nişânı alarak Adana Valiliğine atanması ile dokuz aylık valilik görevinin Avusturya'nın Mersin konsolosunu nasıl yurtdışına çıkarmasıyla sona erdiği hakkında bilgilere değinilecektir. Ardından Makedonya meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği'ne atanması ele alınacaktır. 31 Mart Vak'ası döneminde sadrazamlık yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa hakkındaki bilgileri Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan Yıldız Esas, Yıldız Perâkende, Sadâret Hususî Mârûzat, A. Fuat Tükgeldi ve İrâde-i Hâriciye Evrâkları gibi yerlerdeki belgelerden elde etmek mümkündür. Bu vesikalardan hareketle Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci ve ikinci sadâretleri, bu dönemlerde kabinesinde yer alan kişiler, bakanlıkların dağılımı ve Viyana Sefirliği üzerinde durularak bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Hilmi Paşa, Makedonya, Rumeli Müfettişliği.

Abstract

In this article, firstly, some information about the life of Hüseyin Hilmi Pasha will be given. Then, some information about the missions he completed during the time he was known in Istanbul and after taking mecidî nişânı from the first degree in 1896 and being assigned to governor of Adana, will be given. Also, some information about how his duty of governing which lasted nine months ended when he took Mersin consul of Austria out of country. Then, the issue of Macedonia and Hüseyin Hilmi Pasha's being assigned to Rumelian Inspector will be discussed. The information about Hilmi Pasha who was the sadrazam during 31th of March can be gathered from the documents which take place in Ottoman archives of Yıldız Esas, Yıldız Perâkende, Sadâret Hususî Mârûzat, A. Tükgeldi and İrâde-i Hâriciye Evrâkları. With respect to these documents, an evaluation will be made by taking Hüseyin Hilmi Pasha's first and second sadârets, people took place in the cabinet during this period, dispersion of the ministries and attacks of Vienna into consideration.

Keywords: Hüseyin Hilmi Pasha, Macedonia, Rumelian Inspector.

* Okutman, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, anka.06@hotmail.com.tr

Hüseyin Hilmi Paşa, Kütahyalı zade Mustafa Efendinin oğlu olarak Midilli adasında Sarlıca karyesinin Şiryane köyünde 12 Rebiulevvel 1272 (1855) yılında dünyaya gelmiştir. Şiryane köyünde okuma imkânlarının olmaması nedeniyle köyünden ayrılarak Sarlıca Sibyan Mektebinde okumuş bir süre sonra da Midilli’de (1873) Ulu Cami medresesinde derslerine devam etmiştir (İnal, 1982: 1654). Bu arada rüştiyeden de mezun olmuş, özel hocalardan Fransızca ve fıkıh dersleri almıştır.

1873’te Akdeniz adaları (Cezayir-i Bahri Sefid) adliye komisyonu’nda sınava girerek birinci sınıf dava vekilliği diplomasını almıştır. Hüseyin Hilmi Paşa ilk memuriyetine Midilli Tahrirat kaleminde başladı (1874). Sırasıyla Midilli Tahrir-i Emlak Dairesi seyyar fırkası mukayyitliğine, Tahrir-i Emlak Kalemi vukuat kitabetine ve aynı kalemin baş kitabetine yükseltildi (Ülger, 2006: 9). Bu esnada Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli mutasarrıflığına atanarak göz hapsinde tutulan Namık Kemal ile tanıştı. Namık Kemal’in tüm eserlerini okuyarak düşüncelerinden etkilendi (Şeref, 1921: 64). Dürüstlüğü ve çalışkanlığı ile amirlerin dikkatini çeken Hüseyin Hilmi Paşa, Namık Kemal tarafından Midilli tahrirat müdürlüğüne getirildi. Burada bir müddet çalıştıktan sonra Aydın vilayeti mektupçuluğuna tayin edildi (Gövsa, 1933: 750). Bu görevi esnasında 1884 yılında dördüncü rütbe Osmanlı nişanı verildi. 1885’te Aydın Valisi Naşit Paşa’nın Suriye Valiliğine atanmasıyla Hüseyin Hilmi Paşa, Naşit Paşa’nın onayıyla mektupçuluk kadrosu ile Suriye’ye götürüldü. Buna ilaveten padişahın Suriye’deki arazilerini yöneten kurula fahri aza oldu (İnal, 1982: 1655). 1887’de üçüncü rütbe-i Osmanî, 1890’da ise birinci derece (rütbe-i ula) Osmanî kadrolarını aldı. Bu görevlerinden sonra 1991 yılında istifa etti; fakat istifasını takiben padişahın Burdur sancağında bulunan çiftliklerinin geçici memurluğuna tayin edildi. 1892’de Bağdat’taki saray arazisi idare müdürlüğüne atandı. Kısa süre sonra sağlık sorunları nedeniyle istifa etmiş ve Mersin mutasarrıflığına atanmıştır (BOA., Y.MTV., 73/137, H. 20 Cemaziyelahir 1310, (M. 9 Ocak 1893). İki ay sonra Maan (Kerek) mutasarrıflığına nakledildi. Hüseyin Hilmi Paşa’nın tanınmasında Maan mutasarrıflığı etkili olmuştur. Maan o dönemde oldukça karışık bir bölgeydi. Abdurrahman Şeref Maan mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Efendi hakkında “ *Dört seneye karib Maanda kalmış ve hükümet-i seniyyenin hakkile te’sis edemediği o yerleri teşkilatı muntazama dairesine ve kavanini mevzua tahtına almağa muvaffak olmuştur*” diyerek bölgede gerçek düzeni sağladığından bahsetmektedir. (Şeref, 1921: 65). Kısa süre sonra Suriye Valisi bulunan Rauf Paşa, Hüseyin Hilmi Efendiyi İstanbul’a tavsiye etmiştir. Böylece valiliğe namzet olmuştur. 1896’da Nablus ve Süleymaniye’de mutasarrıflık yaptıktan sonra birinci derece mecidi nişanı verilerek Adana Valiliğine atanmıştır. 9 aylık Adana Valiliği diplomatik bir krizle sona ermiştir. Avusturya’nın Mersin konsolosu birtakım zararlı neşriyatı getirerek memlekette neşretmesinden dolayı Adana Valisi Hüseyin Hilmi Paşa, konsolosun yurt dışına çıkarılmasına karar verdi. Konsolosun ülkeyi terk edeceği sırada Avusturya bayrağının yere düşmesi üzerine bu olayın Avusturya Devletine

hakaret olduğu ve derhal valinin özür dilemesi gerektiği söylenmiş; fakat Hüseyin Hilmi Efendinin özür dilememesi üzerine 1897'de görevinden alınmıştır. Bu özrü Vali Yardımcısı Reşit Paşa yerine getirmiştir (İnal, 1982: 1658). II. Abdülhamit, Yemen'de İmam Yahya'nın sebep olduğu olayları bastırmak üzere 1898'de Hüseyin Hilmi Efendi'yi Yemen Valiliğine gönderdi. Yemen halkını kazanmak isteyen padişah tüm memurların sarık sarmasını ve şalvar giymesini emretmiş, Hüseyin Hilmi Efendi'yi vezirlik payesiyle ödüllendirmiştir (Ülger, 2006: 10; Pakalın, 2008: 114). Yemen valiliğinde 5 yıl kadar görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa, azlettiği bir kaza kaymakamının tahrik ettiği bir kişi tarafından girişilen suikastta ağır yaralandı. Ordu müşiri Abdullah Paşa ile arasının açık olması dolayısıyla görevinden azledildi (Şeref, 1921: 67). Kısa süre sonra kendisine şöhret kazandıracak olan önemli bir göreve Rumeli Genel Müfettişliği'ne atandı (1902).

Makedonya Meselesi ve Rumeli Genel Müfettişliği

Makedonya, Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerini kapsayan bölgeye verilen addır (Bayur, 1983: 164). Osmanlı Devleti bu bölgeleri genel olarak Rumeli olarak adlandırmıştı. Makedonya kelimesi bu topraklarla ilgili olarak ilk kez II. Abdülhamit döneminde Balkan devletleri tarafından kullanılmıştır (Karal, 1983: 146). XIX. yüzyılda patlak veren milliyetçilik hareketleri doğal olarak Osmanlı ülkesindeki ulusları da harekete geçirmişti. Balkan ulusları Osmanlı hâkimiyetine karşı mücadele etmiş, Balkan uluslarının bir kısmı bağımsızlığını kazanmıştı (Ortaylı, 2009: 92, 93). Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesi, siyasi ve sosyal yönden oldukça karışık olan bu bölgeyi savaş alanına çevirmişti. Bu bölgede yaşayan unsurların ırk, din ve mezheplere ayrılması kendi aralarında da ciddi çatışmalara neden olmaktaydı.

Bulgarlar, Rum Ortodoks Patrikhanesinden ayrı bir dini liderlik talebinde bulunuyorlardı. Dini alandaki ayrılık siyasi ve kültürel alanlardaki farklılıklarla çatışmalara neden olmaktaydı. 1860'larda bu karşıtlık önlenememiş, 12 Mart 1870 tarihinde "Bulgar Eksarhlığı'nın" kuruluşu Bab-ı Âli tarafından resmen açıklanmıştı (Adanır, 2001: 74-77). Bu nedenle Makedonya Meselesi olarak bilinen mesele, Rum Patrikhanesinden ayrı müstakil bir Bulgar Eksarhlığının kurulması ve bir süre sonra Bulgar ayaklanmaları ile başlamıştır (Beydilli, 1989: 78). Panslavist politika ve Batılı devletlerin olaya müdahil olmalarıyla hızla büyümüştür. Bulgar, Rum ve Sırp ulusları ilk olarak kendi aralarında anlaşmazlık halinde iken Berlin Antlaşmasından sonra Osmanlı Devletine karşı saldırgan bir tutum sergilemişlerdi (Bayur, 1983: 165). Bulgarların, Berlin Antlaşması gereği Bulgar Prenslığı'ni kurmalarının yanı sıra Makedonya'da en kalabalık Hıristiyan nüfusu olduklarını iddia etmeleri bölgede yaşayan Türklerle ve diğer Balkan uluslarıyla büyük çatışmalara girmelerine neden oldu (Anderson, 2010: 280-283). İlk komiteler "Makedonya Komitesi" Sofya'da kurulmuştur(1890). Kısa sürede büyüyen komita siyasi bir karaktere bürünmüş, Makedonya'nın tamamında Bul-

gar egemenliği benimsenmişti. Bunu Rum ve Sırp komitaları izledi (Karal, 1983: 151). Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, Bulgarların Manastır şehri haricinde ve dâhilinde saldırıya geçecekleri haberlerini aldıklarını daha sonra saldırıya geçtiklerini ifade etmiş ve Manastır şehrinde karakollardaki asker sayısının yeterli olduğunu fakat dış bölgelerde üç tabur asker bulunduğunu belirtmiştir. Asker sayılarının dış bölgelerde yetersiz olduğunu Manastır'a üç saat uzaklıkta Bulgar eşkıyalarının toplandığını, uygun zamanda Anadolu rediflerinden makul sayıda askerin bölgeye gönderilmesini İstanbul'a bildirmişti (BOA. Y. PRK.ASK. 200/38, R. 1 Ağustos 1319, M. 14 Ağustos 1903). Tüm bu kargaşa ortamında Rusya'nın çıkarları, Ege Denize giden yolda Avusturya'nın önünü kesecek güçlü bir Bulgaristan kurulması yönündeydi. Avusturya'nın ise güçlü bir Bulgaristan yerine, kolayca müdahale edebileceği Makedonya'nın özerk bir eyalet durumuna gelmesinde çıkarı bulunmaktaydı (Yerasimos, 1974: 562). Diğer yandan XX. yüzyılın başlarında Makedonya'da asayiş iyice bozulmuştu. Bulgar komitacılar Müslümanlar ve Rumlar üzerine saldırmaktaydı. Bu duruma karşı Bab-ı Ali tarafından Makedonya'daki asker sayısının artırılması yoluna gidildi (Sait Paşa, 1977: 208). Fakat her şeye rağmen çatışmalar devam etmekteydi. Bu ayaklanmalar dönemsel aralıklarla Manastır, Kosova, Selanik vilayetlerinde sıkça görülmekteydi (Uzer, 1987: 154; Anderson, 2010: 280). Bulgarlar bölgede karışıklık çıkarmak ve Osmanlı Devleti'nin de zayıf durumundan istifade ederek bağımsız bir devlet kurmayı tasarlamaktaydı. Makedonya'da Osmanlı idaresi iki şartın oluşması halinde tehlikeye düşebilirdi: Bunlardan birincisi, Balkan devletlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bırakarak, Osmanlı Devletine karşı birleşmeleri idi. Diğeri ise, büyük devletlerin meseleye müdahale etmeleri idi (Beydilli, 1989: 85). Bu nedenle Makedonya'da asayişin sağlanması için her türlü tedbirin ciddiyetle uygulanması gerekmekteydi.

Bab-ı Âli, Batılı devletlerin reform talepleri neticesinde olası müdahaleye meydan vermemek amacıyla 1902 yılının sonuna doğru Vilayet-i Selse'ye (Selanik, Manastır, Kosova) geniş yetkilerle donatılmış bir vali ataması yaptı (Şeref, 1921: 67). Rumeli Genel Müfettişliğine daha önce Yemen Valiliği yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa getirildi. Hüseyin Hilmi Paşa kendi gayretleriyle Fransızca öğrenmiş, memuriyet hayatının büyük çoğunluğunu taşrada geçirmişti (Şeref, 1921: 68). Osmanlı Devleti, Rumeli vilayetleri için ıslahat yapma taahhüdünü Berlin Antlaşmasını yapmakla kabul etmiş bulunuyordu. Büyük devletler, ıslahatlar ile ilgili hükümlerin yerine getirilmesini istemişti. Babiâli ise, Rumeli Vilayetleri Nizamnamesi adı verilen bir ıslahat programı hazırlamıştı; fakat büyük devletlerin kayıtsız kalmasıyla bu program yürürlüğe konulmadan kaldırıldı (Karal, 1983: 155-157). Berlin konferansını takip eden senelerde Rumeli'deki karışıklıklar muhtelif yerlerde devam etmekteydi. 1902 senesinde ilk büyük ayaklanmanın bastırılmasında hayli güçlük çekildi. Babiâli, hızla ıslahat programını uygulamaya koymuş, Hüseyin Hilmi Paşa'yı olağanüstü yetkilerle Makedonya'ya Genel

Müfettiş olarak atanmıştı. Esasen bu ıslahat programının hazırlanmasında saray içinde görüş ayrılıkları bulunuyordu (Sait Paşa, 1977: 261). 12 Aralık 1902 tarihli Rumeli vilayetleri hakkında ıslahat programının başlıca esasları, bölgenin asayişini sağlamak, adliye ve maarif alanlarında reform yapmak, ekonomik hayatı canlandırmak amaçlarını taşımaktaydı. Bunun yanı sıra Hüseyin Hilmi Paşa gerekirse askeri kuvvetleri de kullanabilecekti (Bayur, 1983: 167). Uygulanmaya çalışılan bu ıslahat programı Balkan uluslarını memnun etmedi. Zira Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olması çıkarlarına ters düşmekteydi. Bu esnada Bab-ı Âli tarafından yapılan ıslahat programına Rusya ve Avusturya müdahale etti. Viyana'da yeniden görüşülen mesele sonucunda "Viyana Islahat Programı" hazırlandı. Diğer devletlerinde onayı alınarak 21 Şubat 1903'te Bab-ı Âli'ye sunuldu (Kartal, 1983: 157). Fakat çok geçmeden Makedonya'da "İlinden" isyanı patlak verdi. İsyanı başlatan Bulgar komitacıları. Osmanlı birliklerine karşı mücadele edilecek ve büyük güçler müdahale etmek zorunda kalıncaya dek devam edilecekti (Adanır, 2001: 193). Hüseyin Hilmi Paşa, Manastır'da bulunduğu sırada eşkıyanın bulunduğu mahaller hakkında almış olduğu tüm istihbaratı müfrezelerde bulunan kumandanlara iletiyor ve neticelerini Sadaret makamına bildiriyordu (BOA. Y. PRK. MK. 15/91, R. 20 Ağustos 1319, M. 2 Eylül 1903). Alınan önlemlere rağmen Manastır Vilayeti'ndeki kaza ve köylerdeki Bulgar ahali dağlara çıkarak Müslüman halkın gelirlerine saldırmış ve telgraf hatlarını zarara uğratarak haberleşmeyi akamete uğratmışlardı. Ordu-yu Hümayün'dan gelen emirlerin doğrudan uygulanması dağa çıkan Bulgar köylülerinin takip edilmesi Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya bildirildi (BOA. Y. PRK. MK. 15/77, R. 25 Ağustos 1319, M. 7 Eylül 1903).

Balkan ulusları arasında Bulgarlar, Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran ulustu. Bulgarlar yalnız Osmanlı'ya değil, aynı zamanda Rum ve Sırlara karşı da saldırıda bulunuyordu. Nihayetinde İngiltere ve Avusturya diğer devletlerinde onayı ile yeni bir ıslahat programı hazırlamışlardı (Bayur, 1983: 172-175; Uzer, 1987: 158).¹ Bu program, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine doğrudan müdahaleydi. Fakat sonradan Babiâli durumu kabul etmek zorunda kaldı. Diğer yandan bu program, Viyana Islahat Programına benzer

¹ Bu ıslahat programının esasları şunlardı; Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanında ıslahatın tatbikini kontrol etmek, Hıristiyan ahalinin şikâyetlerinin dinlemek ve üç vilayeti teftiş etmek için biri Avusturyalı öbürü Rus iki sivil memurun bulunması, üç vilayette jandarma tensiki işinin, Osmanlı hizmetine girecek bir yabancı generale havale edilmesi, asayiş elde edilince farklı milletleri daha muntazam surette toplamak üzere mülki bölgelerin değiştirilmesi, mülki ve adli dairelerin ıslahı, bu makamlara yerli Hıristiyanların da tayini, karışıklar sırasında işlenmiş suçları incelemek üzere Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan bir komisyon teşkil etmek, Viyana Islahat Programının tatbiki, zarar görmüş Hıristiyanların lehine birtakım mali tedbirlerin alınmasıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, s. 172-175; Jandarma örgütü genel olarak Fransız generali De Gorge'un komutasında yabancı subayların emrine verildi. Bkz Uzer, s. 158, 159

özellikler taşımaktaydı. Hüseyin Hilmi Paşa göreve başladıktan sonra da Makedonya'daki olaylar devam etti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yapılan ıslahat programlarının uygulanmasında gösterdiği dirayet bölgedeki asayişin kısa sürede sağlanmasında etkili oldu.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, altı sene süren Rumeli Genel Müfettişliği resmi hayatının en parlak ve en verimli dönemi oldu. Makedonya'daki karışıklıklar tam anlamıyla bitmemişse de asayişi sağlanabildi. Londra'da Times Gazetesi'nin Bab-ı Âli'ye gelen nüshasında Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın iyi niyetle işe giriştiği fakat ıslahat programlarında tam olarak serbest olmadığı beyan edilmekteydi (BOA. Y.A.HUS. 445/127, R. 27 Mart 1319, M. 9 Nisan 1903). Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli vilayetlerinde sivil memurlarla mülakatlarda bulunarak ıslahatlar hakkında bilgiler vermekte ve memurların ne yapmaları gerektiğini de izah etmekteydi (BOA. Y.A.HUS. 465/ 42, R. 11 Kânunusani 1319, M. 24 Ocak 1904). Devlet idaresinde ciddi düzenlemeler yapıldı ve rüşvet, görevi kötüye kullanma gibi durumların önüne geçilmeye çalışıldı (Şeref, 1921: 68). Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli vilayetlerini teftiş etmekteydi. Kosova vilayeti teftişi Kasım 1904'te tamamlanmıştı (Y.A.HUS. 480/ 112, R. 25 Teşrinievvel 1320, M. 7 Kasım 1904). Bazı vilayetlerde mali alanda ciddi sorunlar olmasına rağmen Rumeli'de yapılan ıslahatlarla mali alanda bir rahatlama söz konusu olmuştu (Bozdağ, 1975: 30; Uzer, 1987: 158). Hüseyin Hilmi Paşa Aralık 1905 tarihinde görevinin sona erdiğini İstanbul'a beyan ederek yeni bir memuriyete atanmasını talep etmişti (BOA. Y. PRK. MK. 21/46, R. 4 Teşrinisani 1321, M. 17 Kasım 1905). Fakat Rumeli'deki başarısından dolayı bu bölgede Meşrutiyetin ilanına kadar hizmette bulundu.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Genel Müfettişliği esnasında Rumeli'de hızla yayılan yeni bir örgüt daha vardı. Esasen örgüt 1889 yılında kurulmuş daha sonra gücünü artırarak Makedonya bölgesinde faaliyetlerine başlamıştı (Lewis, 2009: 267). İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak bilinen bu örgütün amacı, Abdülhamit'in merkezi idaresine son verip meşruti idareyi getirmekti (Karabekir, 2000: 34). Makedonya bölgesinde etkisini giderek artıran bu örgütlü cemiyet, Babiâli'ye yakınlığı ile tanınan ve Rumeli Genel Müfettişi olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın gözünden kaçmamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, faaliyetlerini 1906 yılından sonra açıktan açığa yapmaya başlamıştı. Hüseyin Hilmi Paşa'ya örgütün faaliyetleriyle ilgili birçok istihbarat gelmekteydi. Bab-ı Âli'ye "Jön Türk, Ermeni ve Makedonya fesat komitelerinin Selanik yahut Manastır dâhilinde bir ihtilal komitesi teşkil ettiklerini ve yakın zamanda faaliyete başlayacaklarını bildiren çok sayıda belge gönderilmekteydi (Tahsin Paşa, 1945: 241). Hüseyin Hilmi Paşa, Selanik, Manastır ve Üsküp'te durumun ileri noktalara gittiğini bildirmek suretiyle birkaç kişiden oluşan bir heyetin İstanbul'dan gönderilmesini talep etmekteydi (BOA. Y.EE. 71/ 79, R. 8 Temmuz 1324, M. 21 Temmuz 1908). Bu esnada Yıldız Sarayı'nın jurnalcileri de Makedonya bölgesinde zuhur eden hadiseleri bil-

diriyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin faaliyetlerini sınırlandıran istihbarat bilgileri bölgede siyasi karışıklıklara neden olmaktaydı. Bab-ı Âli tarafından kısa süre içinde karışıklıkları çıkaranların listesi hazırlanmış, Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya görevlerinden alınmasına yönelik talimatlar bildirilmişti. Alınan tüm önlemlere rağmen örgüt, güçlenerek ilerlemekteydi. Rumeli, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en güçlü bölgesiydi. Cemiyet'e doğrudan karşı gelmek onu bulunduğu yerden edebilirdi. Bu nedenle hem Cemiyet'i hem de Bab-ı Âli'yi idare yoluna gidiyordu (Bleda, 1979: 51). Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki cemiyetine karşı tutumu ılımlı oldu. Bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti bölgedeki gücünü koruyabildi.

1908 yılına gelindiğinde II. Abdülhamit saltanatı mühim bir dönüm noktasına gelmişti. Rumeli'den sürekli olarak gelen malumat meşrutiyetin kabulüne ve ilanına yönelikti. Alınan istihbarat raporları bölgede büyük bir hareketliliği göstermekteydi. Hüseyin Hilmi Paşa, bölgedeki askeri subayların ve mülki memurların görevlerinden ayrılarak cemiyetin hizmetine girdiğini beyan etmekte ve saltanata tabi olan subaylarında tehlike altında olduğunu İstanbul'a bildirmekteydi (BOA. YEE. 71/ 79, R. 8 Temmuz 1324, M. 21 Temmuz 1908). Bu durum inkılâp fikrinin orduya tamamen yerleşmiş olduğu ve yapılacak bir şeyin olmadığını gösteriyordu (Tahsin Paşa, 1945: 259). Sonuç olarak II. Abdülhamit, mutlak idaresini sınırlandırarak kanun-ı esasiyi ilan etmek zorunda kaldı. Meşrutiyetin ikinci defa ilanı ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği görevi sona erdi. Üç vilayetin hususi bir idareye tabi olması, meşruti idarede mümkün olamazdı. Görevi sona eren Hüseyin Hilmi Paşa üç ay kadar daha Rumeli'de kalarak İstanbul'a geldi (Şeref, 1921: 68). Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Genel Müfettişliği'nde gösterdiği başarılı idareciliği nedeniyle yeni kurulan Kamil Paşa kabinesine Dâhiliye Nazırı olarak atanmıştı. Esasen İstanbul'a gelme nedeni de buydu. Paşa, Kamil Paşa ile uyuşamamaktaydı. Harbiye ve Bahriye nazırlarının değiştirilmesi usulünü meşrutiyet sistemine aykırı bularak istifa etti. Paşa'nın istifasının arkasından diğerleri de onu takip etti. Meclis-i Mebusan tarafından yapılan oylamada 198 oy ile Kamil Paşa hükümetine itimat edilmemiş, yerine dâhili ve harici meselelere vakıf birisinin geçirileceği Meclis başkanı Ahmet Rıza tarafından ilan edilmişti. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa, Dâhiliye Nazırlığı da kendisinde kalmak suretiyle Kamil Paşa'nın yerine sadarete getirildi (13-14 Şubat 1909) (BOA. Y.EE. 75/ 67, R. 31 Kânunusani 1324, M. 13 Şubat 1909).

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadareti

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde hükümetin başında Sait Paşa bulunuyordu. Sait Paşa kabinesi eski rejim temsil edenlerden oluşmaktaydı. Sait Paşa, memleketi bu ihtilâl döneminde idare edemeyeceğini söyleyerek istifa etti. Sait Paşa kabinesi yerine Kamil Paşa kabinesi kuruldu. Kasım 1908'de Hüseyin Hilmi Paşa, Dâhiliye Nazırlığına getirilmek istenmiş fakat bunu kabul etmemiştir. Yapılan ısrarlar üzerine Hüseyin Hilmi Paşa bu kabinenin Dâhi-

liye Nazırlığına getirilmiştir (BOA. Y.EE.KP. 33/3261, R. 21 Teşrinievvel 1324, M. 3 Kasım 1908). İç ve dış sorunlar nedeniyle Kamil Paşa istifa edince yerine Hüseyin Hilmi Paşa 14 Şubat 1909'da sadrazamlığa getirildi (BOA. Y.EE. 75/67, 31 R. Kânunusani 1324, M. 13 Şubat 1909; Talat Paşa, 1998: 41). Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu zor dönemde sadrazam olarak görev yapmak kolay değildi. Nitekim uzun yıllar imparatorluk merkezinde görev yapmış devlet ricali dahi yaşanan gelişmeler sonucunda istifa etmek zorunda kalıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa, ilk iş olarak kabinesini oluşturdu (Takvim-i Vekayi, 1324: 2 Şubat; Tanin, 1324: 2 Şubat). Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabine üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı (BOA. HSD. AFT. 5/23, R. 1 Şubat 1324, M. 14 Şubat 1909; BOA., DÜİT., 7/109, R. 1 Şubat 1324, M. 14 Şubat 1909; Takvim-i Vekayi, 1324: 3 Şubat): Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Londra Sefiri Rifat Paşa, Adliye Nazırı Refik Bey, Şurayı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Maliye Nazırı, Ziya Paşa, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Ziya Bey, Bahriye Nazırı Rıza Paşa, Maarif Nazırı Abdurrahman Efendi (Şeref), Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi.

Hüseyin Hilmi Paşa, dâhiliye nazırlığını kendisine aldı. Kabinedeki birçok kişi Kamil Paşa kabinesinde de görev almış kişilerden oluşmaktaydı. Partinin programı 17 Şubat'ta Mebuslar Meclisinde okundu. Program memleketin iç ve dış meseleleri ile ilgiliydi. Batının sanayi alanındaki ilerlemelelerinden ve kanunlarından faydalanılacağı belirtilmişti. Dış siyaset konusunda ise Avusturya ve Bulgaristan ile anlaşmazlıkların çözülmesi yolunda görüşmelerin devam edileceği belirtilmişti. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıların desteğini almaktaydı (Bozdağ, 1975: 109). Fakat kabinesi İttihatçı bir kabine değildi. Kısa süre sonra yapılan icraatlar, eleştiri almaya başladı. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine karşı güçlü bir muhalif grup bulunmaktaydı. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ve Makedonya'daki çetelerin durumu tartışma konusu olmuştu (Karal, 1983: 73).

Orduda ve ulema sınıfında ciddi sorunlar vardı. Muhalif cephenin başını Ahrar Fırkası çekmekteydi. Sabahattin Bey ve çevresindeki Âdem-i Merkezîyetçiler hükümete ciddi eleştirilerde bulunmaktaydılar. Bunların yanı sıra Derviş Vahdeti'nin "Volkan" gazetesini çıkarmaya başlaması ve dini nitelikli neşriyatı, muhalefetin ciddi anlamda güçlenmesine neden oldu (Akşin, 1970: 242). Ayrıca neşriyat faaliyetleriyle yetinmeyen Derviş Vahdeti "İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'ni" kurarak muhalefetini artırdı. Böylece muhalefete dini bir hüviyet kazandırılmıştı (Karal, 1983: 75-77). Dini propaganda yapan İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti, askerleri ve din adamlarını kışkırttı. Çıkarları zedelenen gruplarda bu işte askeri kışkırtmaya başladı. Tüm bu olaylara karşı Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti tam bir kararsızlık içindeydi. II. Abdülhamit 31 Mart Olayı öncesinde tüm bu hareketlenmeleri haber almış, hükümet üyeleri ile uzun uzun görüşmeler yapmıştı. Hüseyin

Hilmi Paşa'nın gerekli tedbirlerin alması durumu daha da kötüleştirmişti (Bozdağ, 1975: 110) Nihayetinde Rumi 31 Mart tarihinde, 4. Avcı taburu isyan etmiş ve birtakım isteklerde bulunmuşlardı. Nitekim Hüseyin Hilmi Paşa bu baskılar sonucunda istifa etmek zorunda kaldı. İsyanlılar, sadrazamlığa Kamil Paşa'nın veya İsmail Kemal'in getirilmesini istemişlerdi. Fakat II. Abdülhamit'in de itirazı ile Tevfik Paşa'nın sadrazamlığında fikir birliğine varıldı. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa yerine Tevfik Paşa Sadarete getirildi (Şeref, 1921: 70). Ayrıca Tanin ve Şura-yı Ümmet gibi gazetelerin binaları da tahrip edilmişti (Danişmend, 1955: 373). 31 Mart ayaklanmasından sonra, Selanik'ten İstanbul'a kuvvet gönderilmesi kararlaştırıldı. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki "Hareket Ordusu" 19 Nisan'da İstanbul'a giderek isyancıları cezalandırdı. Abdülhamit'in isyanla ilgisi olduğu ileri sürülerek tahtından indirildi. Böylece II. Abdülhamit dönemi sona erdi (Türkgeldi, 1949: 49; Akşin, 1970: 245).²

Hüseyin Hilmi Paşa'nın İkinci Sadareti

Tevfik Paşa'nın kısa sadaretinden sonra ikinci kez Hüseyin Hilmi Paşa sadarete getirildi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın önceden beri İttihatçılarla yakın ilişkisi bulunmaktaydı. Bu nedenle İttihatçıların arzusu ile sadarete getirildi. Hüseyin Hilmi Paşa, kısa sürede kabinesini teşkil etti. Kabine üyeleri şu kişilerden oluşmaktaydı (Takvim-i Vekayı, 1325: 23 Nisan; Türkgeldi, 1949: 46, 47; Güneş, 1997: 292): Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Şeyhülislam Sahip Efendi, Harbiye Nazırı Salih Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Adliye Nazırı Necmeddin Molla Bey, Şurayı Devlet Reisi Raif Paşa, Dâhiliye Nazırı Ferid Paşa, Maliye Nazırı Rıfat Bey, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Halil Hemade Paşa, Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Maarif Nazırı Nail Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa.

Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi, bozulan asayişin temini, Adana ihtilâlinin teskini, Divan-ı Harp'in (Askeri Mahkeme) yürütülmesi, Bulgaristan ve Bosna-Hersek meselelerinin halli gibi meselelerle meşgul oldu. 31 Mart Olayında sorumlu olan kişiler Divan-ı Harp'te yargılanmaya başladı. Sabık-ı Hakan'ın (II. Abdülhamit) 31 Mart olayı ile ilgisi olduğu gerekçesiyle Divan-ı Harp'te yargılanması yolunda mazbata hazırlanmıştı. Yoğun tartışmalardan sonra II. Abdülhamit'in Harp Divanı'nda yargılanması oylanmak suretiyle çözüme kavuştu. Böylece II. Abdülhamit'e yargı yolu kapanmış oldu (Türkgeldi, 1949: 49). Bir diğer önemli hadise ise Adana Vakasıydı. 31 Mart Hadi-

² II. Abdülhamit, hatıratında olaylara karışmadığını iddia etmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın olayları büyümeden önleyebileceğini de belirtmiştir. Abdülhamit'in tüm hareketlenmeleri haber alıp hükümeti uyarması aslında bu işin içinde olmadığını göstermektedir. II. Abdülhamit, tahttan inmemek için direnmiş ve olayın sorumlularının tespitinden sonra tahtı bırakacağını söylemiştir. Hatta muhalefetin Abdülhamit'i tahttan indirmesi dahi bir diğer önemli olasılıktır. Dönemin önemli ittihatçılarından Talat Paşa dahi Abdülhamit'in 31 Mart Olayı ile ilgisinin bulunmadığını belirtmiştir. Bkz. Bozdağ, Abdülhamit'in Hatıra Defteri, s. 110; Türkgeldi, s. 49; Akşin, s. 245, 246

sesi'nin hemen akabinde çıkan Adana ayaklanması esasen bir Ermeni ayaklanması şeklinde zuhur etti. Ermeni Komitacıların bu şekilde isyan etmelerindeki temel amaç ise, Kilikya'da bir Ermeni hükümeti kurmak ve Batılı devletlerin dikkatini çekmekti. Ayaklanma bastırılmış ve suçlular Adana'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmıştır. Böylece Adana ayaklanması kısmen bastırılmış oldu (Danişmend, 1955: 371-373). Resmi dairelerde birçok karışıklık bulunmaktaydı. Memurların rüşvet ve yolsuzluklarını önlemek amacıyla birtakım düzenlemeler getirilmesi uygun görüldü. Hüseyin Hilmi Paşa, bazı nezaretlerin yapısal bozukluklarının ve görevini kötüye kullanan memurların tespiti için Ayandan ve Mebusan'dan birer kişi belirlemişti. Bu kişilerin tutumları ise birçok eleştiri almaya başlamıştı. Aslında iyi niyetli olarak başlanan bu iş, kişilerin yetersizliği yüzünden uygulanamaz hale geldi (Simavi, 1946: 48). Bu esnada İttihatçılar Hüseyin Hilmi Paşa'dan beklenti içindeydiler. Zira İttihatçıların desteği ile Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti kurabilmişti. Bu döneme kadar İttihatçılarla hiçbir sorunu olmayan Hüseyin Hilmi Paşa'nın arası açılmıştı. İttihatçılar, aralarındaki gençlerin devlet tecrübesi kazanması amacıyla nezaretlere tayinini istemişti. Bu duruma Hüseyin Hilmi Paşa karşı olmasının rağmen ittihatçıların kadrolaşmasına engel olamadı.

Hükümetin icraatlarını tasvip edenler ve etmeyenlerde vardı. 1909 yılı sonuna doğru Dicle ve Fırat nehirlerinde vapurları işleyen İngiliz Lynch şirketinin işletme süresi bitmişti. Bu imtiyazın genişletilerek uzatılması konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıktı (Simavi, 1946: 107; Gazel, 2001: 259). Bunlara ek olarak Adana Olayları yeniden zuhur etmişti. İsyanlar Adana ve çevresinde asayiş bozmuştu. Bütçe görüşmeleri de ciddi anlamda tartışmalara neden olmaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Hüseyin Hilmi Paşa, 7 ay 24 gün süren sadaretinden istifa etti. Yerine Roma sefiri İbrahim Hakkı Paşa getirildi. İbrahim Hakkı paşa göreve başlayınca kadar vekâleten vazifesine devam etti (Danişmend, 1955: 381). Ayan meclisi azalığına devam eden Hüseyin Hilmi Paşa, Avrupa seyahatine çıktı. Birkaç yıl Meclis-i Ayan-i Maliye reisliği yaptı. Mali işlerin düzenlenmesinde ve israfın önlenmesinde ciddi katkıları oldu (Pakalın, 2008: 116). Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulan (22 Temmuz 1912) hükümette adliye nazırı olarak görev aldı. Yeni kurulan kabine tarafsız gibi görünse de kabineyi teşkil eden şahıslar noktasında muhalefete meyilliydi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımcıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa, ekseriyeti İttihatçılardan oluşan Mebusan meclisini dağıttı. O sırada Arnavutluk'ta isyan zuhur ettiği gibi Balkan Harbi de patlak vermişti. Mesuliyet almak istememesi ve muhalefetin yoğun baskısı sonucu 28 Ekim 1912 tarihinde Viyana Sefirliğine tayin edildi (Şeref, 1921: 71).

Viyana Sefirliği

Hüseyin Hilmi Paşa diplomasi konusunda oldukça yetersizdi. Derin bir bilgi ve tecrübe gerektiren bu alanda daha önce hiç görev almamıştı. Dış

dünyayı dahi II. Sadaretinden istifa ettikten sonra yaptığı geziyle tanıyabilmişti. Ayrıca Sadareti döneminde etkili bir dış siyaseti de yoktu. Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana Saferi Mavroyeni Bey'den sonra viyana sefiri olarak atanmıştır (BOA. İ.HR. 429/45, R. 17 Teşrinievvel 1328, M. 30 Ekim 1912). Hüseyin Hilmi Paşa, Kasım 1912'de Viyana Sefiri olarak göreve başlamış aynı zamanda Sofya Sefiri Mehmet Nabi Bey'de Roma Sefiri olarak tayin edilmiştir (BOA. HR. HMŞ. İŞO. 221/75, R. 27 Teşrinievvel 1328, M. 9 Kasım 1912). Hüseyin Hilmi Paşa, mülki alanda gösterdiği başarıyı diplomaside gösteremedi. I. Dünya savaşı sonuna kadar görevini sürdürdü. Daha sonra İstanbul'a dönmeyerek Viyana'ya yerleşti. 3 Nisan 1923'te vefat eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın naaşı İstanbul'a getirilerek Beşiktaş'ta Yahya Efendi dergâhına defnedildi.

Sonuç

Hüseyin Hilmi Paşa uzun yıllar taşrada görev yapmış ve otuzbeş yıllık memuriyet hayatının büyük bölümü taşrada geçirmiştir. Genel olarak bulunduğu yerlerde görevini en iyi şekilde icra eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın tam anlamıyla tanınması "Rumeli Umum Müfettişliği" ile mümkün olmuştur. Rumeli'de kendisine verilen görevi en iyi şekilde yerine getiren Hüseyin Hilmi Paşa, Abdülhamit'in teveccühünü kazanana bir devlet adamı olmuştur. Genel Müfettişlikte gösterdiği başarıyı sadârete geldiğinde sergileyememiş, bir ay yirmi yedi gün devam eden birinci sadâreti 31 Mart Vak'ası'yla sona ermiştir. İkinci sadâretinde Bosna-Hersek ve Bulgaristan meselelerinin halli, Adana'da çıkan olayları yatıştırarak asayişin temin etmek gibi sorunlarla ilgilenmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadâreti yedi ay yirmi dört gün sürmüş, bütçeyi ve diğer kanunları meclisten geçiremeyince istifa etmiştir. Dürüst çalışkan ve Türkçesi oldukça sağlam olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın öğrenimi yetersizdi. Buna karşın çalışmalarındaki titizliği ve özellikle yazışmalarla gereğinden fazla ilgilenmesi onu ön plana çıkaran bir devlet adamı haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)

DÜİT. (Dosya Usulü İradeler Evrakı) 7/109, R. 1 Şubat 1324, (M. 14 Şubat 1909).

İ.HR. (İrade-i Hariciye Evrakı) 429/45, R. 17 Teşrinievvel 1328 (M. 30 Ekim 1912).

HR. HMŞ. İŞO. (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı) 221/75, R. 27 Teşrinievvel 1328 (M. 9 Kasım 1912).

- HSD. AFT. (Ali Fuat Türkeldi Evrakı) 5/23, R. 1 Şubat 1324 (M. 14 Şubat 1909).
- Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı) 445/127, R. 27 Mart 1319 (M. 9 Nisan 1903).
- Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı) 465/ 42, R. 11 Kânunusani 1319 (M. 24 Ocak 1904).
- Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı) 71/79, R. 8 Temmuz 1324 (M. 21 Temmuz 1908).
- Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı) 71/79, R. 8 Temmuz 1324 (M. 21 Temmuz 1908).
- Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı) 75/67, R. 31 Kânunusani 1324 (M. 13 Şubat 1909).
- Y.EE. KP. (Yıldız Esas ve Kamil Paşa Evrakı) 33/3261, R. 21 Teşrinievvel 1324 (M. 3 Kasım 1908).
- Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı) 75/67,31 R. Kânunusani 1324 (M. 13 Şubat 1909).
- Y. MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat) 73/137, H. 20 Cemaziyelahir 1310, (M. 9 Ocak 1893).
- Y. PRK. ASK. (Yıldız Esas Askeri Evrakı) 200/ 38, R. 1 Ağustos 1319 (M. 14 Ağustos 1903).
- Y. PRK. MK. (Yıldız Müfettişlik ve Komiserlikler Evrakı) 15/91, R. 20 Ağustos 1319 (M. 2 Eylül 1903).
- Y. PRK. MK. (Yıldız Müfettişlik ve Komiserlikler Evrakı) 15/77, R. 25 Ağustos 1319 (M. 7 Eylül 1903).
- Y. PRK. MK. (Yıldız Müfettişlik ve Komiserlikler Evrakı) 21/46, R. 4 Teşrinisani 1321 (M. 17 Kasım 1905).

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi.
Tanin.

Kitap ve Makaleler

- ADANIR Fikret (2001), *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- AKŞİN Sina (1970), *31 Mart Olayı*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayınları.
- ANDERSON Matthew Smith (2010), *Doğu Sorunu 1774-1923*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları.
- BAYUR Y. Hikmet (1983), *Türk İnkılâp Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 1, Kısım 1.
- BEYDİLLİ Kemal (1989), "II. Abdülhamit Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, Enderun Yayınları.
- BLEDA Mithat Şükrü (1979), *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi Yayınları.
- BOZDAĞ İsmet (1975), *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, Kervan yayınları.

- DANIŞMEND İsmail Hami (1955), *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınları, C. 4.
- GAZEL Ahmet Ali (2001) "II. Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 18.
- GÖVSA İbrahim Alaaddin (1933), *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜNEŞ İhsan (1997), *Türk Parlamento Tarihi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, C. I.
- İNAL Mahmut Kemal (1982), *Son Sadrazamlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARABEKİR Kazım (2000), *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Emre Yayınları.
- KARAL Enver Ziya (1983), *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VIII, IX.
- LEWİS Bernard (2009), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları.
- ORTAYLI İlber (2009), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları.
- PAKALIN Mehmet Zeki (2008), "Sicil-i Osmani Zeyli", *Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. IX.
- SAİT PAŞA (1977), *Anılar*, Hürriyet Yayınları.
- SİMAVİ Lütü (1946), *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları.
- ŞEREF Abdurrahman (1921), "Viyana Sefiri Sabıkı Hüseyin Hilmi Paşa", *Türk Tarihi Encümeni*, İstanbul.
- TAHSİN PAŞA (1945), *Tahsin Paşa'nın Hatıratı*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Tarihi Neşriyatı.
- TALAT PAŞA (1998), *Talat Paşa'nın Hatıraları*, Yenigün Yayınları.
- TÜRKELDİ Ali Fuad (1949), *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZER Tahsin (1987), *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜLGER Mustafa Birol (2006), *Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Katalogu*, İsam Yayınları.
- YERASİMOS Stefanos (1974), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem Yayınları.